

Türkçede *ediz* > *égiz* “Yüksek, Yüce” Sözcüğü Üzerine¹ Yeşim ÇAĞLAR²

Öz

Eski Türkçenin sözcükleri içerisinde yer alan *ediz* sözcüğü, ilk olarak Eski Uygur Türkçesi metinlerinde karşımıza çıkmaktadır. “yüksek, yüce” anlamlarına gelen *ediz*, çeşitli ses değişimleri geçirerek tarihi Türk şivelerinde de kullanılmaya devam etmektedir. Eski Türkçedeki /d/ sesi, Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinde /d/ sesine, Doğu Türkçesinde ise /y/ sesine dönüşmektedir. /d/ sesinden gelen /y/ sesi, Doğu Türkçesinde birkaç sözcükte -istisnai bir biçimde- /g/ sesine dönüşmüş biçimiyle tanıklanmaktadır. Eski Türkçedeki *ediz* sözcüğü, Doğu Türkçesinde *égiz* biçiminde yer almaktadır. Çalışmada, *ediz* sözcüğünün *égiz* biçimine dönüşme süreci, geçirdiği ses değişimleri ve anlam farklılıkları ortaya konacaktır. Eski Türkçe metinlerden başlayarak Karahanlı, Harezmi ve Doğu Türkçesi gibi tarihi Türk şiveleri metinlerinde *ediz* sözcüğünün geçtiği örnekler tespit edilecek, *ediz* (> *égiz*) sözcüğü bağlam içerisinde incelenip değerlendirilecektir.

Anahtar Sözcükler

Eski Türkçe
Doğu Türkçesi
köken bilgisi
etimoloji
ediz
yüksek

Makale Hakkında

Geliş Tarihi: 30.03.2023

Kabul Tarihi: 09.05.2023

Doi:
10.20304/humanitas.1274192

On the Word *ediz* > *égiz* “High, Lofty” in Turkic

Abstract

The word *ediz*, which is in the vocabulary of Old Turkic, first appears in Old Uyghur Turkish texts. *Ediz*, meaning “high, lofty”, continues to be used in historical Turkish dialects by various sound changes. The /d/ sound in Old Turkic turns into /d/ in Karakhanid and Khwarezm Turkic, and /y/ in Eastern Turkic. The /y/ sound, which comes from the /d/ sound, is witnessed as the /g/ sound in few words in Eastern Turkic. The word *ediz* in Old Turkic is in the form of *égiz* in Eastern Turkic. In the study, the transformation process of the word *ediz* into *égiz*, the sound changes and meaning differences will be revealed. Starting from the Old Turkic texts, examples of the word *ediz* in historical Turkic dialect texts such as Karakhanid, Khwarezm, and Eastern Turkic will be identified, and the word *ediz* (> *égiz*) will be examined and evaluated within the context.

Keywords

Old Turkic
Eastern Turkic
etymology
ediz
high

About Article

Received: 30.03.2023

Accepted: 09.05.2023

Doi:
10.20304/humanitas.1274192

¹ Bu çalışma, 20-23 Ekim 2022 tarihleri arasında Tekirdağ’da düzenlenen *INCSOS VIII. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi*’nde sözlü olarak sunulan “Doğu Türkçesindeki *égiz* “Yüksek, Yüce” Sözcüğü Üzerine” başlıklı bildirin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş hâlidir.

² Dr. Öğr. Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Tekirdağ/Türkiye, ycaclar@nku.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7791-7883

Giriş

“Bir dilin tarihi boyunca çok az değişime uğrayan, temel söz varlığı dışında kalan somut ve soyut kavramları yansıtan dilin başka sözcükleri de vardır ki bunlar çağlar boyunca değişebilir, yeni anlamlar kazanabilir; yitip unutulabilir” (Aksan, 2018, s. 36). Türk dilinin sözvarlığı içerisindeki öğeleri, kökenlerine inerek tarihi dönemleriyle incelemek, sözcüklerin geçirdikleri ses, biçim ve anlam değişimleriyle ele almayı gerekli kılmaktadır.

Çalışmada, Eski Türkçenin sözvarlığı içerisinde yer alan *ediz* sözcüğü üzerinde durulmaktadır. “Yüksek, yüce” anlamlarına gelen *ediz* sözcüğünün en eski kaynaklardaki biçimleri, Doğu Türkçesinde *éğiz* sözcüğüne dönüşme süreci, tarih boyunca geçirdiği ses değişimleri ve anlam farklılıkları ortaya konmaktadır.

Köken Bilgisi Bakımından *ediz*

ediz sözcüğü, Eski Türkçenin temel sözlüklerinden biri olan *Drevnetyurkskiy Slovar (DTS)*'de *ediz* I ~ *eđiz*, *ediz* II, *edizlik* ~ *eğizlik*, *eđizlän-* biçimleriyle yer almaktadır. *DTS*'de *ediz* I sözcüğü, 1. “высокий” [yüksek], 2. “возвышевый” [yüce], 3. “высоко” [yüksek], 4. “высота, высокое место” [yükseklik, yüksek yer] anlamlarıyla karşılanmakta, sözcük *Kutadgu Bilig*, *Atabetü'l-Hakayık* ve *Uigurica II* gibi eserlerden örnek cümlelerle tanıklanmaktadır (Nadalyaev ve ark., 1969, s. 163b).

DTS'de *eğiz* biçimiyle de madde başı olarak incelenen sözcük, *Dîvânu Lugâti't-Türk* ve *Kutadgu Bilig*'den cümleler kaynak gösterilerek 1. “высокий” [yüksek], 2. “высоко” [yüksek], 3. “высота, высокое место” [yükseklik, yüksek yer] anlamlarıyla açıklanmaktadır (Nadalyaev ve ark., 1969, s. 165a).

DTS'de madde başı olarak incelenen diğer bir sözcük olan *ediz* II, “подразделение огузов” [Oğuz boyu] etnonim olduğu belirtilen ve Kül Tigin Yazıtında geçtiğine işaret edilen Ediz'dir (Nadalyaev ve ark., 1969, s. 163b). Eski Türkçede bir kavim adı olarak geçen Ediz, Oğuz boylarından birinin adıdır. *DTS*'de ayrıca *ediz* sözcüğünden genişleyen, *Kutadgu Bilig* ve *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te yer alan *edizlik* “высота” [yükseklik], *eğizlik* “высокое место” [yüksek yer] sözcükleri ile *eđizlän-* “считать высоким” [yüksek düşünmek] fiiline yer verilmektedir (Nadalyaev ve ark., 1969, s. 163b, 165a).

An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish (EDPT)'te ise Clauson, kuzey doğu dil grubunda yaşadığını söylediği *édiz* ~ *édiz* sözcüğünü “high, lofty” [yüksek, yüce] anlamıyla açıklamakta, sözcüğün kökeni hakkında ise yorum yapmamaktadır (1972, s. 73b). Sözcüğün güney doğu dil grubunda *éğiz* ~ *igiz* biçimleriyle, Kuzey merkezli Kırgız Türkçesinde *egiz* biçiminde görüldüğünü belirten araştırmacı, Eski Uygur Türkçesindeki

yüksek édz orunlıktın “from his lofty throne” [yüce tahtından] ibaresindeki *yüksek édz* ikilemesinin “yüce” anlamına dikkat çekmektedir (Clauson, 1972, s. 73b). Clauson ayrıca “height, elevation” [yükseklik] anlamıyla *édizlik* sözcüğüne madde başı olarak yer vermektedir (1972, s. 74b).

Versuch eines wörterbuches der Türk-dialecte [Türk Lehçeleri Sözlüğü Denemesi]’nda *ädiz* ~ *ädic* ~ *ädȳc* biçimleriyle yer alan *ediz* sözcüğü, “высокий, hoch, erhaben” [yüksek; yüksek, yüce] anlamlarıyla karşılanmaktadır (Radloff, 1893, s. 857-859). Sözlükte *ädizlik* ~ *ädiclik* biçimlerine de yer veren Radloff, ayrıca *egiz* sözcüğünü incelemektedir. Çağatay yazı dilinde kullanıldığını belirttiği sözcüğü *äziz* ~ *äzic* ~ *äzȳc* biçimleriyle okuyan Radloff, sözcüğü “yüksek, yüce” anlamlarının yanı sıra “совершенный, vollendet” [mükemmel; kusursuz] şeklinde anlamlandırmaktadır (1893, s. 702-703).

Türk lehçelerinin ses özelliklerinin ayrıntılı olarak işlendiği Rusça-Almanca bu sözlük üzerinde çeşitli eleştiriler bulunmaktadır. Radloff’un okuyuş hataları, ötümlü-ötümsüz ünsüzler ile dar-yuvarlak ünlüleri yanlış okuması ve *Kutadgu Bilig*’i Uygur Türkçesi eserleri arasında incelemesi bunlardan birkaçıdır (Ölmez, 1997, s. 372-373). Radloff’un *ediz*, *edizlik* ve *egiz* sözcüklerini *edis* (*ädic* ~ *ädȳc*), *edislik* (*ädiclik*) ve *egis* (*äzic* ~ *äzȳc*) biçimleriyle okuması sözcüklerin *s*’li biçimleri olmadığından hatalı okumadır ve *z*’li olarak düzeltilmelidir.

Bang ve Gabain “Ein uigurisches Fragment über den manichäischen Windgott” [Maniheizt Rüzgâr Tanrısı hakkında bir Uygur parçası] başlıklı makalelerinde, *ediz* sözcüğünün “yüksekte olmak” anlamıyla karşıladıkları **adi*- fiilinden türediğini belirtmektedirler (1928, s. 252-253).

Hamilton ise, “yüksek, geniş” anlamıyla açıkladığı *ediz* (’YDYZ ~ ’DYZ) sözcüğünün kökeni hususunda Bang ve Gabain (1928)’i referans göstererek sözcüğün kökünü **adi*- fiiline dayandırmakta, tereddütlü olarak “yüksekte olmak (?)” anlamıyla karşılamaktadır (1998, s. 143).

Eski Uygurcanın El Sözlüğü’nde *ediz* sözcüğü “hoch, hoch gelegen || yüksek; steil || sarp; eminent || olağanüstü, seçkin; Höhe, Erhabenheit || yükseklik, heybet, yücelik” anlamlarıyla açıklanmakta, sözcüğün oluşturduğu tamlamalara yer verilmektedir (Wilkens, 2021, s. 251-252). Sözlükte ayrıca *ediz* sözcüğünden türetilmiş *edizsiz* sözcüğü, “ohne Höhe || yüksekliksiz” anlamıyla açıklanmaktadır (Wilkens, 2021, s. 252).

Eski Türkçede *ediz* biçimiyle bulunan sözcük, Doğu Türkçesinde ise *égiz* biçimiyle yer almaktadır. Macaristan’da Türklük biliminin kurucusu olarak kabul edilen, Macar Türkolog Á. (H.) Vámbéry, Çağatayca-Almanca-Fransızca bir sözlük olan *Çagataische Sprachstudien*

[Çağatayca Dil Çalışmaları] eserinde *igiz* biçiminde verdiği, *egiz* olarak da kullanıldığını belirttiği sözcüğü “hoch, erhaben, vollkommen; haut, élevé, parfait” [yüksek, yüce, mükemmel] anlamlarıyla karşılamaktadır (1867, s. 236).

Courteille ise *Dictionnaire Turk-Oriental* [Doğu Türkçesi Sözlüğü]’de *égizrek* sözcüğüne yer vermekte, sözcüğü “plus haut, élevé” [daha yüksek, daha yüce] anlamlarıyla açıklayarak *Babürnâme*’deki örneğe işaret etmektedir (1870, s. 123).

ediz / yétiz ~ yitiz

Sözcüğün *ediz*, *édiz*, *idiz*, biçimlerinde /e/, /é/ ve /i/ sesleri ile karşılanması hem imla özelliğine hem de okunuş farklılıklarına dayanmaktadır. Bunun yanı sıra kimi araştırmacılar tarafından ses benzerliği sebebiyle *yitiz* sözcüğü de *idiz* sözcüğüyle ilişkilendirilmektedir. Gabain, *idiz* sözcüğünün ön seste /y/ türemesi ile *yitiz* “yüksek” sözcüğüne dönüştüğünü belirtir (2007, s. 39). Eraslan çalışmasında, “yüksek, yüce” anlamlarıyla açıkladığı *idiz* sözcüğünün *yétiz* “yüksek, yüce; prensip” sözcüğü ile benzerliğine işaret etmektedir (2012, s. 572, 623). Caferoğlu da *idiz* “yüce, yüksek” sözcüğünü *yitiz* “yüksek, geniş” sözcüğüyle ilişkilendiren araştırmacılar arasında yer almaktadır (1968, s. 89, 299).

Ş. Tekin, *Maytrisimit Nom Bitig*’de *idiz* sözcüğünün yanı sıra *yitiz* sözcüğüne de “yüksek” anlamı vermektedir (2019, s. 393, 512). *ança sav yarlıkadukta yitinçsiz yitiz yağız yir tebreyür* “Bunca sözleri buyurdukta erişilemeyecek kadar yüksek olan yer titrer.” cümlesinde yer alan *yitinçsiz yitiz yağız yir* tamlamasındaki /y/ aliterasyonunun tesadüfi olmadığını dile getirmektedir (Tekin, 2019, s. 102, 225, 329). Aynı tamlama “Mukaddes Tavşan Hikayesi”nde de yer almakta, Caferoğlu (1968) ve Gabain (2007) referans gösterilerek sözcüğün “uzak” ve “yüksek” anlamlarına yer verilmektedir (Müller ve Gabain, 1946, s. 78). *Daşakarmapathāvadānamālā* eserinde hem *édiz* hem de *yétiz* sözcüğü “yüksek” anlamıyla açıklanmaktadır (Elmalı, 2016, s. 468).

Clauson ise her iki sözcüğü farklı madde başlarında ele almakta, “wide, broad, far-reaching” [geniş, geniş kapsamlı] anlamlarıyla karşıladığı *yétiz* sözcüğünün kökenini *yét-* fiiline dayandırmaktadır (1972, s. 73b, 894b). Sözcüğün daha sonra “perfect, complete” [mükemmel, eksiksiz] anlamı kazandığının belirtildiği *EDPT*’de ayrıca *yetizlik* (*yétizlik*) sözcüğü “the width (or breadth) of anything” [herhangi bir şeyin genişliği] anlamıyla yer almaktadır (Clauson, 1972, s. 895a).

DTS’de *jetiz* “широкий, обширный” [geniş, kapsamlı] ve *jetizlik* “ширина” [genişlik] anlamlarıyla *ediz* sözcüğünden farklı olarak ele alınmaktadır (Nadalyaev ve ark., 1969, s. 259b). *Eski Uyгурcanın El Sözlüğü*’nde *yetiz* “breit, weit || geniş, uzak; Breite, Weite || genişlik,

uzaklık; Prinzip || esas; *yetiz keņ* Breite || genişlik” anlamlarıyla karşılanmaktadır (Wilkins, 2021, s. 894).

Orta Asya’da Türkler arasında pamukçuluğun anlatıldığı *Baumwolle im türkischen Zentralasien* adlı çalışmada, *yantuğ tört y(i)tiz böz bile büdürüp birzün* cümlesinde yer alan *yitiz* sözcüğü “breit, ausgedehnt” [geniş, kapsamlı] anlamıyla açıklanmaktadır (Raschmann, 1995, s. 47, 145).

Boy Adı Olarak Ediz

Eski Türkçenin sözvarlığında yer alan *ediz* sözcüğü “yüksek, yüce” anlamlarıyla ilk olarak Eski Uygur Türkçesi metinlerinde karşımıza çıkmaktadır. Eski Türk Yazıtlarında ise sözcük, özel ad olarak yer almaktadır. Bilge Kağan Yazıtında “Altı Sir” adıyla anılan İkinci Köktürk Kağanlığına bağlı altı boydan oluşan kabile federasyonunun³ üyelerinden biri, Ediz boyudur (Tekin, 2008, s. 106). “Tola Irmağı’nın kuzeydoğusuna yerleşen, sırasıyla Tokuz Oguz ve On Uygur konfederasyonuna bağlı kalmış bir Türk boyu” olan Ediz⁴, hem Kül Tigin (KT) hem de Bilge Kağan Yazıtları (BK)’nda geçmektedir (Şirin, 2016, s. 234).

KT K 5 *(e)k(i)nti koş(u)lg(a)kda (e)d(i)z birle süñ(ü)şd(ü)m(i)z* “İkinci olarak Koşulgak’ta Edizlerle savaştık.” (Tekin, 2008, s. 36, 37).

KT K 6 *(e)d(i)z bod(u)n (a)nta ölti* “Ediz halkı orada öldü.” (Tekin, 2008, s. 36, 37).

BK D 1 *...(a)ltı sir tok(u)z og(u)z (e)ki (e)diz k(e)r(e)kül(ü)g b(e)gl(e)ri bod(u)nı...* “Altı Sir, Dokuz Oğuz, İki Ediz çadırılı beyleri ve halkı...” (Tekin, 2008, s. 50, 51).

Oğuz boylarından birinin adı olan *ediz* sözcüğü Yenisey Yazıtları arasında yer alan Kemçik Cirkak Yazıtı (KC)’nda da bulunmaktadır. KC B 5 *ediz el urugin kabay urugin öt amga altım* “Ediz kavminin boyunu, Kabay boyunu hazineci olarak aldım.” (Orkun, 2011, s. 490, 491).

Inscriptions de l’Orkhon déchiffrées eserinde Köktürk Yazıtlarını değerlendiren Thomsen’a göre Ediz, -muhtemelen- Çinlilerin *A-thie* dediği halk olan Oğuzların bir koludur, sözcüğün anlamı ise “haut” yani “yüksek” olabilir (1896, s. 160-161). Thomsen’in bu düşüncesi kavim adı olan Ediz ile “yüksek, yüce” anlamı taşıyan *ediz* sözcüğü arasındaki anlam ilişkisini ortaya koymaktadır.

³ Çin kaynaklarında *T’ie-lê* adı ile yer alan federasyonun altı kabilesi *Huy-ho* (Uygur), *Pa-ye-ku* (Bayırku), *A-tie* (Ediz), *T’ung-lo* (Tunra), *P’u-ku* (Bugu?), *Po-si* veya *Si* (Sir?)’dir (Tekin, 2008, s. 106).

⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Hamilton, 1997, s. 187-232.

Eski Uygur Türkçesinde *ediz*

Eski Türkçenin sözvarlığında yer alan *ediz* sözcüğü “yüksek, yüce” anlamlarıyla ilk olarak Eski Uygur Türkçesi metinlerinde karşımıza çıkmaktadır. *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*’nde *yüksek* sözcüğüyle ikileme oluşturan *ediz* sözcüğü, metinde *yüksek ediz orunluğ* “yüksek ve değerli taht” tamlaması içerisinde geçmektedir.

ol ödün kañı kan bu sav eşidip kök teñri tapa uldı sıgtadı yüksek ediz orunluğın kodı öz kemişti ög-siredi taltı ölüg teg kamılı tüşti “O zaman, babası han, bu sözleri işitince, gök yüzüne doğru feryat ederek, inleyip sızladı. Yüksek ve değerli tahtından kendini aşağı attı; bilincini yitirdi, bayıldı, ölü gibi boylu boyunca yere düştü.” (Hamilton, 1998, s. 41).

Metinde *yüksek ediz* ikilemesi “(fiziken) yüksek, yüksekte olan” anlamında olmalıdır; zira han *yüksek ediz orunluğın* “yüksek tahttan” kendini yere fırlatmakta ve bayılmaktadır.

Eski Uygur Türkçesi metinlerinden Altun Yaruk Sudur’un 6. kitabında *ediz* sözcüğü *ediz yüğsek* ikilemesi ve *ulug beğük ediz* üçlemesinde tespit edilmiştir: 271-274 *tüü törlüg esriñü körkle hua çeçekler töltep ediz yüğsek arslanlığ örgün urup...* “... türlü türlü rengarenk güzel çiçekler döşeyip yüksek arslan motifli tahta çıkıp...” (Ayazlı, 2012, s. 85, 169). Bu metinde yer alan *ediz yüğsek* ikilemesi de bir önceki metinde olduğu gibi “taht” için kullanılmakta ve “yüksek” anlamına gelmektedir.

548-553 *sen ülgülençsiz teñlençsiz buyan edgü kılınçlıg ulug beğük ediz yügmekig sindirdin bo nom erdinig eşidteçiler yme yétinçsiz tuñunçsız ulug törlüg buyan edgü kılınçlarıg bulurlar kazganurlar* “Senin (sahip olduğun) sayısız erdem büyük(lük) yığınını senden bu öğretimi mücevherini dinleyecek olanlar da bu erişilmez, büyük, türlü erdemlerini, kazanırlar.” (Ayazlı, 2012, s. 105-106, 172).

Metinde yer alan *ulug beğük ediz* üçlemesi, *yügmek* “yığın, küme” sözcüğünü nitilemekte ve yığının büyüklüğüne işaret etmektedir.

Altun Yaruk Sudur’un 10. kitabında yer alan “Aç Bars” hikâyesinde ise “yüksek, yüce” anlamları ile *ediz* sözcüğü *ediz tag* “yüksek dağ” ve *ediz kalık* “yüksek kule” tamlamalarında geçmektedir. 268-270 *bodis(a)t(a)v anı körüp ötrü ediz tagka agtınıp et’özin kuğı kemişdi* “Bodhisattva onu görüp, sonra yüksek dağa çıkıp vücudunu aşağıya attı” (Gulcalı, 2013, s. 87-88, 113). *Ediz* sözcüğünün bu metindeki kullanımını *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*’ndeki pasaja benzemektedir. O metinde han kendini *yüksek ediz orunluğın* “yüksek tahttan” bırakırken bu metinde de *ediz tag* “yüksek dağ”dan bırakılmaktadır.

361-364 *ançagınça anası hatun balıkta ediz kalıkta yatıp uğıyur erken ertinju yavız tül tüşedi* “O sırada annesi kraliçe şehirde yüksek (bir) kulede yatıp uyuyorken çok kötü (bir) rüya

gördü” (Gulcalı, 2013, s. 94, 116). Metinde yer alan *ediz kalık* “yüksek kule/saray” tamlaması belki de “kulenin tepesi, sarayın tepe odası” anlamıyla açıklanmalıdır. Önceki örneklerde olduğu gibi *ediz* sözcüğü, yine “fiziken bir yükseklik”e işaret etmektedir.

Budist çevreye ait *Maytrisimit Nom Bitig*’de ilgili sözcük *idiz* biçimiyle okunmakta ve “yüksek” anlamıyla karşılanmaktadır. Eserde *idiz karşı* “yüksek saray” tamlaması ile *idiz köy-örten-* “(ateş) yükselmek” ifadesi göze çarpmaktadır.

41, 26-30 *kalıtı kuruğ otuṅ tultağinta ot tamitur idiz köyer örtenür ançulayu yime tutyak nızvanılığ otuṅta ötrü kılınçlığ otlar örtenür yalarlar* “Nasıl kuru odun sebebiyle ateş parlar ve alevler yükselir ise bunun gibi yine varlığa bağlanma ihtirâsı (*tutyak nızvanı* = skr. *upadana-kleṣa*) ihtiras odunu vâsıtasiyle derhâl var olma (*kılınç* = skr. *bhava*) ateşleri alevlenir ve parlar.” (Tekin, 2019, s. 94, 219).

51, 46-54 *ötrü yaşovati katun linhua çeçeklig otruğların tegriklemiş kut tenğri osuğluğ sekiz tümen tört miṅ kunçuy katunlar birle idiz karşıdın inip yavaş miṅgülerke minip sansız tümen kitumati kent ul(uşluğ)lardın ayağ çilteğ alı balık(tun) önüp supuspit yimişlik қаpağıṅ(a) tegirler* “Bunun üzerine Yaşovati hâtun, nilüfer çiçeklerinden adalarla çevrilmiş saâdet tanrısı gibi, 84.000 kraliçe ile yüksek saraydan iner, yavaş hayvanlara binip sayısız Ketumatî halkından hürmet görüp şehirden çıkıp Supuspita koruluğunun kapısına ulaşırlar.” (Tekin, 2019, s. 106, 227).

Üç İtigsizler’de “yüksek” anlamıyla açıklanan *idiz* sözcüğü, 101b 1 *azu-ça yme kök kalık idiz teg erür* “Veyahut da gök (ākāśa) sığdıran olduğu için ulvîdir (engindir)” cümlesinde yer almaktadır (Barutçu Özönder, 1998, s. 34, 71). Metinde sözcük “ulvi, engin” anlamında kullanılmaktadır.

Karahanlı Türkçesinde *ediz*

Karahanlı Türkçesinin önemli eserlerinden *Kutadgu Bilig*’in dizininde *ediz* sözcüğünün “yüksek, yüksek yer, her şeyin yükseği” anlamlarıyla karşılandığı görülmektedir (Arat, 1979, s. 142). Metinde *ediz* ‘*arş, ediz bağnalığ, ediz ordu, ediz kinğ beğizlig saray, ediz kum, ediz ağ-, ediz kötür-* gibi yapılarda yer alan *ediz* sözcüğünün *Kutadgu Bilig*’de geçtiği beyitlerden bazılarına yer verilmiştir.

24 *ediz* ‘*arşta altın şeraka tegi / tözü barça muṅluğ sanğa ay idi* “Yüksekteki Arş’tan alttaki toprağa kadar, bütün her şey hepsi sana muhtaçtır, ey rabbim.” (Arat, 2008, s. 94, 95).

733 *tükel bolsa kör ay bu ağsa ediz / yana irlü türçir kiter körk menğiz* “Ay büyüyüp tamamlanarak en yüksek noktaya çıkınca, yine eksilmeye başlar ve güzelliği gider.” (Arat, 2008, s. 208, 209).

1419 *ediz kinğ beğizlig sarayınğ kalıp / karanğku yir ewde yatur sen ulıp* “Yüksek, geniş ve süslü sarayların burada kalacak, sen de inleyerek karanlık toprak evde yatacaksın.” (Arat, 2008, s. 316, 317).

2452 *biligsiz kişi ol kuruğ sır beğiz / biliglig kişi ornı kökte ediz* “Bilgisiz kişi boş bir kalıptan ibarettir; bilgili kişinin yeri gökten daha yüksektir.” (Arat, 2008, s. 470, 471).

3084 *tünek ol bu dünya kötürgil köngül / ediz ordu il kol sen amrul amul* “Bu dünya bir zindandır, ona gönül bağlama; sen yüksek saray ve ülke iste, huzur ve sükûna kavuş.” (Arat, 2008, s. 560, 561).

3724 *yaşıl kök törütti kötürdi ediz / kün ay birle yulduz bezedi beğiz* “Mavi göğü yarattı ve yükseklerle çıkardı; güneş, ay ve yıldızlarla üzerini süsledi.” (Arat, 2008, s. 654, 655).

4776 *ediz ‘arşta altın şera’ka tegi / tözü barça munğluğ turur bir tenği* “Yukarıda Arş’tan aşağıdaki toprağa kadar, dünyada mevcut ne varsa hepsi istinasız muhtaç durumdadır.” (Arat, 2008, s. 812, 813).

6052 *ediz bağnalığ men şatu kördüküm / tiriglig turur ay kadaş yördüküm* “Gördüğüm basamaklı yüksek merdiveni, ey kardeş ben hayat olarak yoruyorum.” (Arat, 2008, s. 1002, 1003).

6121 *tatığka tatıgsız süçigke açığ / ağışka iniş ol edizke batığ* “Tatlıya karşı tatsız, lezzetliye karşı acı, çıkışa karşı iniş ve yüksekliğe karşı derinlik vardır.” (Arat, 2008, s. 1012, 1013).

6571 *yigüm ot köki bolsu yağmur suwı tap / ediz kum tüneyi tağar ton keğeyi* “Yiyeceğim ot kökü olsun, yağmur suyu bana yeter; kumdan döşek yapıp geceleyeyim, çuldan elbise giyeyim.” (Arat, 2008, s. 1078, 1079).

Yukarıdaki beyitlerde *ediz* ‘arş’ “yüksek arş”, *ediz bağnalığ* “yüksek basamaklı”, *ediz ordu* “yüksek saray”, *ediz kinğ beğizlig saray* “yüksek, geniş ve süslü saray”, *ediz kum* “yüksek kum” gibi tamlamalar ve *ediz ağ-* “yükselmek, yukarıya doğru çıkmak”, *ediz kötür-* “yükseklerle çıkarmak” fiilleriyle kullanılan sözcük “(fiziken) yüksek, yüksekte olan” anlamındadır.

Sözcükler ilk kullanıldıkları anlamların yanı sıra zamanla yeni anlamlar kazanabilmektedirler. Temel anlamı “yüksek” olan *ediz* sözcüğü, *Kutadgu Bilig*’de somut anlamdan soyut anlama gelişerek “yüce” anlamı kazanmıştır. Aşağıdaki beyitlerde sözcük “yüce, mertebesi üstün olan; yücelik” anlamlarıyla yer almaktadır.

20 *ay sırka yakın ay köngülke ediz / tanuğ ol sanğa barça şuret beğiz* “Ey her sırta yakın, ey her gönül için yüce Tanrı, bütün suret ve şekiller sana tanıktır.” (Arat, 2008, s. 94, 95).

1248 *uçuzka ağır ol kiçigke uluğ / yawuzka yöleki beğükke ediz* “Değersiz kıymet, küçüğe büyüklük, büyüğe yükseklik ve ikbal veren odur; kötüler ona sığmır.” (Arat, 2008, s. 290, 291).

4813 *negü tir eşit kör ay bilgi tenğiz / özi koğkı alçak ne köngli ediz* “Dinle, bilgisi deryalar kadar geniş, mütevazı, gönlü alçak, fakat kendisi yüksek olan insan ne der.” (Arat, 2008, s. 816, 817).

4998 *negü tir eşitgil ay bilgi tenğiz / ukuşluğ amul köngli yüksek ediz* “Bilgisi deniz gibi geniş, akıllı ve gönlü çok yüksek olan insan ne der, dinle.” (Arat, 2008, s. 844, 845).

Kutadgu Bilig'de *ediz* sözcüğünün yanı sıra *ediz bol-* “yükselmek”, *ediz tut-* “yüksek tutmak”, *edizlik* “yükseklik”, *edizlik tile-* “yükselmek dilemek” kullanımları da yer almaktadır (Arat, 1979, s. 142).

1526 *ediz boldı ornu ay kutluğ kıta / tenğise koğı inse boldı yuta* “Ey devletli, onun yeri yüreklerdedir; onun yükselmesi mutluluk, inmesi felakettir.” (Arat, 2008, s. 332, 333).

5420 *bedük tut bu himmet ediz tut köngül / koğu bir bu dünya munıngın tönğül* “Himmeti büyük ve gönlü yüksek tut; bu dünyayı bırak, ondan vazgeç.” (Arat, 2008, s. 906, 907).

1521 *edizlik tiledi süzük can turuğ / uçup bardı can kaldı kalbüd kuruğ* “Saf ve temiz ruhu yükselmek diledi; ruhu uçtu gitti, boş bir kalıp kaldı.” (Arat, 2008, s. 332, 333).

Türk yazı dilleri, lehçeleri ve ağızlarının söz varlığının derlendiği *Dîvânu Lugâti 't-Türk (DLT)*'te *ediz* sözcüğü, dizinde *edhiz* “yüksek; yüksek yer; her şeyin yükseği” olarak yer alırken metinde *adhiz* biçiminde çeviriyazıya aktarılmış, dizinin ek bölümünde ise hatalı okuma *edhiz* olarak düzeltilmiştir (Atalay, 1986, s. 168-169, 861). *DLT*'de ayrıca *edhizlik* “yükseklik” sözcüğü, *edhiz tağ* “geçit vermeyen dağ” tamlaması ve *edhizlen-* “engel ve sarp saymak” fiili yer almaktadır (Atalay, 1986, s. 169). *DLT*'nin metin kısmında ise *ediz* sözcüğü aşağıdaki *edhiz*, *edhizlik* ve *edhizlendi* maddelerinde ve *anğar* maddesindeki dörtlükte yer almaktadır.

أَدْرُ *adhiz*: Yüksek yer, başka yüksek şeyler, أَدْرُ تَاغْ *adhiz tağ*: geçit vermeyen dağ (Atalay, 1985a, s. 55).

أَدْرُ *edhiz*: Her şeyin yükseği (Atalay, 1985a, s. 122).

أَدْرُ لَإِ *edhizlik*: Yükseklik (Atalay, 1985a, s. 152).

أَدْرُ لَئِدِي *edhizlendi*: *Ol tağnı edhizlendi*. “O, bu dağı engel saydı”, أَدْرُ لَئِنُرْ *edhizlenür*, أَدْرُ لَئِمَاكْ *edhizlenmek* (Atalay, 1985a, s. 292-293).

Aydum anğar sewük / Bizni taba ne elük / Keçting yazı kerik / Kırlar edhiz bedhük “Sevgilime söyledim: Bizim tarafa yüksek, büyük, geniş kırları geçerek nasıl geldin?” (Atalay, 1985a, s. 94).

DLT'de ayrıca *törüt-* maddesinde yer alan dörtlükte *ediz* sözcüğü tespit edilmiştir. Metinde *ed* (د) biçiminde yazılan sözcükte *ze* (ز) harfi bulunmamaktadır. Atalay ilgili sözcüğü *udhu*, T. Tekin ise *ud(u)* biçiminde okurken Dankoff ve Kelly *ädiz*, Ercilasun ve Akkoyunlu ise

ediz biçiminde okumuşlardır (Atalay, 1985b, s. 303; Tekin, 2017, s. 154; Dankoff ve Kelly, 1985, s. 305; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 327).

Teñri ajun törütti / çıgrı ediz teziginü.r / yulduzları çergeşip / tün kün ü.ze yörgeñü.r “Yüce Allah âlemi yarattı. Yüksek felek daima dönmektedir. Yıldızlar saf saf sıralanmıştır ve gece, gündüz üzerine top gibi sarılmaktadır.” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 327).

Karahanlı Türkçesi Satır Arası Kuran Tercümesi’nde *ediz* sözcüğü “yüksek, yüce”, *edizrek* biçimi ise “en yüksek, en yüce, en üstün” anlamlarıyla kullanılmaktadır. Aşağıda sınırlı sayıda örneğe yer verilmiştir.

67v/2-3 *ķayda kim bolsa siler teg(g)ey silerni ölüm eger bolsa siler ediz yüksek köşkler içre...*(Kök, 2004, s. 63).

266r/4 *anlar yanut berlürler ediz dereceler ya’nī küngüreler anıñ birle kim serdiler* (Ünlü, 2004, s. 78).

295r/6-7 *añar ol edizrek alkış kökler içinde taķı yer içinde, taķı ol küsüş bütün işlig* (Ünlü, 2004, s. 113).

397r/6-7 *ķayıñlar artıñızlarķa tileñler yarukluk urulğay anlar üze ediz tam añar bir ķapug, anıñ içi bolğay anıñ içinde yarlıkamaklık bolğay anıñ taşı sıñardın ķın bolğay* (Ünlü, 2004, s. 222).

Metinde ikilemeyle oluşan *ediz yüksek köşkler* “yüksek köşkler” tamlamasında, *ediz dereceler ya’nī küngüreler* “yüksek yer, üst kat” ifadesinde ve *ediz tam* “yüksek bina” tamlamasında sözcük “yüksek” anlamındadır. *edizrek alkış* tamlamasında ise *edizrek* sözcüğünün mukayese fonksiyonunda sözcüğe kattığı “daha” anlamının dışında “en yüce, en üstün” anlamlarında kullanıldığı, sözcüğün anlamına “üstünlük” kattığı görülmektedir.

Karahanlı Türkçesinde ilk Kur’an Tercümesi (Ryland nüshası) eserinde *ediz* sözcüğü, *ediz yüksek* “yüksek ve sağlam” ikilemesiyle yer almaktadır (Ata, 2019a, s. 327): 26/46b2 *ķayda kim bolsa sizler yeter sizlerke ölüm, neçeme bolsa sizler ediz yüksek ükekler içinde, eger tegse olarķa bir edgülık ayurlar* (Ata, 2019a, s. 11). Bağlam içerisinde *ediz yüksek ükekler* “yüksek ve sağlam burçlar/köşkler” şeklinde yer alan sözcük “fiziki yükseklik”e işaret etmektedir.

Atabetü’l-Hakayık’ta *ediz* sözcüğü, *edizrek tut-* ve *ediz bol-* birleşik fiilleriyle kullanılmaktadır. Sözcük metinde “yüksek” anlamının yanı sıra *teñizdin ediz* “denizden daha engin” ifadesinde “engin”, *edizrek tutar* “daha yüksek tutar” kullanımında ise “üstün” anlamlarını karşılamaktadır.

385-388 *bu kün bu ajunda kişilik isiz / ķanı ķanča bardı kişilik isiz / vefa kōli suğlup ķurup yulları / ceķa toldı taşı teñizdin ediz* “Bugün bu dünyada insanlık kötüdür; yazık, hani insanlık;

nereye gitti? Vefa gölünün suyu çekildi, kaynakları kurudu; cefa doldu-taştı, denizden daha engin.” (Arat, 1992, s. 72, 96).

49-50 *simaktin edizrek tutar himmet ol / şehası mekarim iki dermanı* “O himmeti simâkten daha yüksek tutar; cömerdliği ve keremi (onun) iki dermanıdır.” (Arat, 1992, s. 45, 84).

75-76 *Kidinki keligli kişiler ara / Anıñ zıkrı tañsuk ediz bolsu tip* “(Bizden) sonra gelen insanlar arasında onun hâtırası hasretle anılsın ve yüksek olsun.” (Arat, 1992, s. 47, 85).

Harezmi-Altın Ordu Türkçesinde ediz

Harezmi Türkçesinin eserlerinden biri olan *Kıyasü'l-Enbiyâ*'da ediz sözcüğü “yüksek, ulu, yüce, bir şeyin tepesi” anlamlarıyla yer almakta, ediz er-, ediz bol- gibi birleşik yapılarla kullanılmaktadır (Ata, 2019b, s. 587). Sözcük ayrıca +rAk mukayese ekiyle genişletilerek edizrek “daha yüksek” ve isimden isim yapım eki +Ik ile genişletilmiş edizlik “yükseklik” biçimleriyle yer almaktadır (Ata, 2019b, s. 587). Çalışmada, *Kıyasü'l-Enbiyâ*'da ediz kök, ediz manzar, ediz tağ, ediz tepe, ediz uluğ tağ, ediz ün, ediz yer gibi tamlamalarla kullanılan sözcüğün geçtiği birkaç cümleye yer verilmiştir.

4r7-8 *Üçünçi ferışteler ornı ediz kökde boldı periler yerde kaldı.* (Ata, 2019b, s. 39).

6r17 *Kök aydı: men ediz-men.* (Ata, 2019b, s. 42).

23r7-8 *Yer yüzinde aşlık tarıgu yer kalmadı, yulki karağa tofrağ yüklep ediz tağlar başınğa saçıp aşlık tarıyur érdiler.* (Ata, 2019b, s. 68).

25r21 *Dünyâda kayu tağ ediz érse anıñ üstünde kırk karı suw érdi.* (Ata, 2019b, s. 71).

116r11-12 *Müsî bir ediz yerde Ben İsrâ'îlni yığıp Mevlî ta'âlâğa hamd u şenâ aydılar.* (Ata, 2019b, s. 243).

141r19-20 *Ol şehriñ barça tamları taşdın, edizliki seksen karı, éni yégirmi karı, her burcı on éki karı, tegme bir burcda bir horūs, tavuk.* (Ata, 2019b, s. 284).

224r9 *Cevâb bergil, tép aygıl, Allâhu ta'âlâ edizrek hem uluğrak turur.* (Ata, 2019b, s. 420).

231r21 *Kaçan tersâ kayşer çerigige yetti erse ediz ünün aydı.* (Ata, 2019b, s. 433).

Altın Ordu sahasında yazılmış en eski Türkçe metin olan Kutb'a ait *Hüsrev ü Şîrîn*'de ediz sözcüğü edizrek “daha yüksek” biçiminde yer almaktadır: 703-706 *yirütür yiti iklim özre ferman / 'alem yiti felekde tikmiş eyvân / bulutdın köp edizrek ilgi cüdi / letâfet birle yoğrulmuş vucüdü* (Hacıeminoğlu, 2000, s. 222). Metindeki *bulutdın köp edizrek ilgi cüdi* mısraında Hüsrev'in “elinin açıklığı / cömertliği buluttan çok daha yüksek” olarak açıklanmaktadır.

Doğu Türkçesinde ediz > égiz

Eski Türkçe söz içi /-d-/ ve söz sonu /-d/ sesi, Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinde /d/ sesine, Doğu Türkçesinde ise /y/ sesine dönüşmektedir. Harezmi Türkçesi ile Doğu Türkçesini birbirinden ayıran en önemli ses özelliklerinden biri, /d/ > /y/ değişmesidir. /d/ sesinden gelen /y/ sesi, Doğu Türkçesinde birkaç sözcükte -istisnai bir biçimde- /g/ sesine dönüşmektedir. Eski Türkçedeki “sahip, efendi” anlamındaki *idi* sözcüğü Doğu Türkçesinde *ége* biçiminde, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te “eyer” anlamıyla yer alan *eğer* sözcüğü Doğu Türkçesinde *éger* biçiminde, Eski Türkçedeki “yüksek, yüce” anlamına gelen *ediz* sözcüğü ise Doğu Türkçesinde *égiz* biçiminde yer almaktadır (Eckmann, 2017, s. 42; Argunşah, 2013, s. 95).

/-d-/ > /-g-/ değişimi, *Kaside-i Bürde*'nin Doğu Türkçesi ile yazılmış bir şerhi olan *Keşfü'l-Hudâ*'da tespit edilmiştir. Hüseyin-i Harezmi tarafından yazılan *Keşfü'l-Hudâ*'nın Süleymaniye nüshasında “sahip, malik” anlamına gelen *éde* sözcüğü yer alırken Berlin nüshasında ise sözcüğün *ége* ~ *éye* biçimlerine rastlanılmaktadır (Dağıstanlıoğlu, 2018, s. 74).

50/7-9 *Mening dæg vâlih ü hayrân ve 'âşık-ı sergerdân 'özrin kabûl kılğul ve eger hod inşâf égesi bolsanğ érding*. “Eğer kendin merhamet sahibi isen benim gibi şaşkın, düşkün ve perişan âşığın özrünü kabul et.” (Dağıstanlıoğlu, 2018, s. 219, 446).

197/8-9 *Ol öyning bir küçlüg égesi bar kim saklamakğa kudreti yeter*. “O evin kudretli bir sahibi var. Öyle ki bu evi korumak için onun kudreti yeter.” (Dağıstanlıoğlu, 2018, s. 278, 495).

Otuz Beş Burkana Hürmet (Arat, 2007, s. 80) adlı Burkancılara ait dua kitabında yer alan sekizlikte *idi ige* “sahip, efendi” ikilemesi ve istiğrak ile ilgili bir parçada *igesiz* “sahipsiz” sözcüğü yer almaktadır.

... *irinç emgek-ke basıldılmış-larığ / ikileyü yana kütadurdaçı / uduğ erdini ülüglüg kutluğ / idi ige-ke yükünürmen* “... sefâlet ve eziyet altında ezilenleri bir defa daha saâdeti *idi ige*'nin önünde hürmetle eğilirim.” (Arat, 2007, s. 88, 89).

... *könğül-nünğ igesiz kuruğ-in onğarsar*... “... gönülün sâhipsiz ve boş olmasını sağlarsa...” (Arat, 2007, s. 198, 199).

Kimi araştırmacılar tarafından *idi* > *ie* > *ige* değişimiyle açıklanan *ige* ~ *ége* sözcüğündeki /-y-/ > /-g-/ değişimi daha çok “Şark Türkçesi”nde görülen bir ses hadisesidir ve Arat'a göre *idi* sözcüğünün /-d-/ > /-y-/ değişimine uğrayarak *iyi* biçiminde aynı metinde yer alması mümkün olmakla birlikte sözcükteki /i/ > /e/ değişimi ise aydınlatılamamaktadır (Arat, 2007, s. 364). Şark Türkçesinde /-i/ > /-e/ değişimi görülmemektedir, ancak durum tarih bakımından yeni saha olarak da daha dar muhitte gerçekleşmektedir (Arat, 2007, s. 364).

/-d-/ > /-g-/ değişiminin görüldüğü bir diğer metin Karahanlı Türkçesi metinlerinden *Kıyasü'l-Enbiyâ*'dır. Eserde “eyerli” anlamına gelen *égerlig* sözcüğü yer almaktadır (Ata, 2019b, s. 587-588). *DLT*'de *edher* biçimiyle yer alan ve “eğer, hayvan eğeri” anlamıyla açıklanan *eğer* sözcüğü (Atalay, 1986, s. 167), *Kıyasü'l-Enbiyâ*'da /-d-/ > /-g-/ ve /e-/ > /é-/ ses değişimleri geçirerek *+llg* varlık ekiyle⁵ genişlemiş ve *égerlig* biçimine dönüşmüştür. İlgili sözcük metinde *altun égerlig* “altın eyerli” tamlaması içerisinde yer almaktadır: 148v9-11 ... *tört minġ atnuġ adaķınġa aaltun toķalar ķakturdılar, ķamuġı altun égerlig, dört minġ uylarunuġ münġüzlerin altun muraşsa' kıldılar...* (Ata, 2019b, s. 295).

Doğu Türkçesi metinlerinden Alî Şîr Nevâyî'ye ait *Hayretü'l-Ebrâr, Sedd-i İskenderî, Leylî vü Mecnûn* mesnevilerinde *éger*, *Bâburnâme*'de ise *égerlig* sözcükleri tanıklanmaktadır. Çalışmanın hacmi göz önünde bulundurulduğundan ilgili örneklere yer verilmemiştir.

Çalışmanın konusu olan *ediz* sözcüğü, Doğu Türkçesi metinlerinden biri olan *Bâburnâme*'de /-d-/ > /-g-/ değişimi geçirerek *égiz* biçiminde yer almaktadır. Babür'ün hatırat kitabı olan *Bâburnâme*'de sözcük, *+rAk* mukayese eki almış biçimiyle *égizrek* olarak tanıklanmaktadır. Hindistan'a mahsus vahşi hayvanların anlatıldığı bölümde fil ile ilgili bir açıklamada sözcük şöyle yer almaktadır: 275a *Bu arada dört beş karıdın éğizrek içmegi körülmedi*. “Buralardaysa dört beş karıdan daha yüksek olanlara tesadüf edilmedi.” (Arat, 2006, s. 481).

Sözcük, *Bâburnâme* üzerinde Doktora tezi hazırlayan M. Şen tarafından *engîzrek* biçiminde okunmuştur: 275a/04-05 *Bu arada ħod dört bész karıdın engîzrek fil körülmédi*. (Şen, 1993, s. 191). Açıklamalı dizinde “daha yüksek” olarak anlamlandırılan sözcüğün orijinal metindeki imlası incelendiğinde, sözcüğün *engîzrek* (انگيزراك) mi yoksa *égizrek* (ايگزراك) mi okunması gerektiği çelişkilidir. Sözcük tabanındaki *kef* (ك) ile *ze* (ز) harfleri arasında *ye* (ي) harfinin var olması için gerekli olan çentiğin bulunmaması ve *ye* harfinin yazımında kimi zaman noktalarının bulunması gereken yerden daha solda yazılması sözcüğün *égizrek* (ايگزراك) olarak okunma ihtimalini doğurmakta ancak *nun* (ن) harfinin varlığı hatalı bir nokta kullanımı ihtimali dışında açıklanamamaktadır.

Sözcük, eseri yayına hazırlayan W. M. Thackston tarafından ise *angezrāk* olarak okunmuştur: *Bu arad[a] xud dört beş karıdın angezrāk körülmédi*. “It is said that on some islands there are elephants ten yards tall, but recently none larger than four to five yards tall has not live” (Thackston, 1993, s. 588-589).

⁵ *Kıyasü'l-Enbiyâ*'da varlık ekinin kullanımı için bk. Çağlar, 2022, s. 47-60.

Arap edebiyatında yer alan ve Busîrî’ye ait olan *Kasîde-i Bürde*’nin Doğu Türkçesi ile yazılmış şerhinde /d/’den gelen /y/ sesinin /g/ sesine dönüştüğü iki örnek tespit edilmiştir. Tarafımızdan Doktora tezi olarak hazırlanan eserde, *égiz* sözcüğü “yüksek, yüce” anlamlarıyla, *égizlen-* fiili ise “yükselmek” anlamıyla yer almaktadır (Çağlar, 2019, s. 409).

53b/01 *ne hōş égiz ve uluğ-dur* “ne hoş yüksek ve büyüktür” (Çağlar, 2019, s. 118, 236).

120b/01 *nisbet e’n-nidā kişi-ni kıçkırgan e’r-ref’ égizlengen* “nispet e’n-nidā kişiyi çağırma e’r-ref’ yükseltme” (Çağlar, 2019, s. 172, 288).

153a/01-02 *Tofrak tüşüpdür tahkîk bārān öndedür şükûfe-lerni égiz yerde*. “Muhakkak ki yağmur toprağa düşer, çiçekleri yüksek yerde bitirir.” (Çağlar, 2019, s. 197, 313).

153b/06 *el-ekem égiz yer* “el-ekem yüksek yer” (Çağlar, 2019, s. 197, 314).

Metinde *égiz yer* “yüksek yer” tamlamasında temel anlamıyla kullanılan sözcük, *ne hōş égiz* “ne hoş yüksek” ifadesinde ise “yüce” anlamındadır. Miraç hadisesinin anlatıldığı beyitte yer alan ve Arapça *e’r-ref’* sözcüğünün Doğu Türkçesindeki çevirisi olarak verilen *égizlengen* sözcüğü “yukarı kaldırma, yükseltme” anlamındadır.

Sonuç

Makalede, Eski Türkçedeki *ediz* sözcüğünün Doğu Türkçesinde *égiz* sözcüğüne dönüşme süreci, geçirdiği ses değişimleri ve anlam değişimleri ortaya konmaktadır. Sözcüğün *ediz* ~ *édiz* ~ *idiz* biçimlerinde /e/, /é/ ve /i/ sesleri ile karşılaşılması hem imla özelliğine hem de okunuş farklılıklarına dayanmaktadır. Eski Türkçedeki *ediz*’in söz içi /-d-/ sesi, Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinde /-d-/ sesine, Doğu Türkçesinde ise /-y-/ sesine, *ediz* sözcüğünde ise istisnai olarak /-g-/ sesine dönüşmektedir.

Gabain (2007)’in ön seste /y/ türemesine örnek olarak verdiği *ediz* sözcüğünün *yitiz* biçiminin, Eraslan (2012), Caferoğlu (1968), Tekin (2019) ve Elmalı (2016) gibi araştırmacılar tarafından ses itibarıyla bağlantılı olduğu düşünülmektedir. Ancak *Drevnetyurkskiy Slovar*, *EDPT* ve *Eski Uygurcanın El Sözlüğü*’nde *yétiz* sözcüğü *ediz*’den ayrılarak “geniş, geniş kapsamlı” anlamıyla karşılanmış ve ayrı bir madde başı olarak incelenmiştir. Tüm bunlar *yitiz* ~ *yétiz* sözcüğünün, *ediz* sözcüğünün bir varyantı olmadığı “geniş” anlamına gelen farklı bir sözcük olduğu görüşümüzü desteklemektedir.

ediz sözcüğünün kökü hakkında kesin bir bilgimiz olmamakla birlikte, sözcük üzerinde birkaç araştırmacının görüşü bulunmaktadır. Bang ve Gabain (1928) tarafından sözcük, “yüksekte olmak” anlamıyla açıkladıkları **ädi-* fiiline dayandırılmaktadırlar. Aynı görüş Hamilton (1998) tarafından da benimsenmektedir.

Eski Türk Yazıtlarında *ediz* sözcüğü, bir Oğuz boyunun adı olarak yer almaktadır. Eski Uygur Türkçesinden itibaren “yüksek” anlamıyla kullanılan *ediz* sözcüğü, metinlerde soyut anlam kazanarak “yüce” anlamında da kullanılmıştır.

Tarihi metinlerde *ediz* sözcüğünün yanı sıra *edizlik*, *edizrek*, *edizlen-* gibi sözcüğün genişlemiş versiyonları, sözcüğün oluşturduğu *ediz yügsek ~ yüksek ediz* “yüksek” ikilemesi ve *ulug beğük ediz* “büyüklük” üçlemesi tespit edilmiştir. Etimolojik sözlük ve gramer kitaplarında sözcüğün, Eski Türkçe metinlerden başlayarak Uygur, Karahanlı, Harezmi gibi tarihi Türk şiveleri metinlerinde *ediz ~ ediz ~ ediz ~ ediz ~ idiz ~ idiz* biçimlerinde, Doğu Türkçesinde ise *égiz* “yüksek, yüce” biçiminde yer aldığı, metinlerde *égiz*’in yanı sıra *égizrek* “daha yüksek” ve *égizlen-* “yükselmek” gibi kullanımlarda yaşadığı tespit edilmiştir.

Kaynakça

- Aksan, D. (2018). *Türkçenin sözvarlığı*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III indeks*. (K. Eraslan, O. F. Sertkaya, N. Yüce, haz.). İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Arat, R. R. (1992). *Edib Ahmed B. Mahmud Yükeki: Atabetü'l-Hakayık*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Arat, R. R. (2006). *Baburnâme (Vekayi): Gazi Zahîreddin Muhammed Babur*. İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- Arat, R. R. (2007). *Eski Türk şiiri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Arat, R. R. (2008). *Kutadgu Bilig: Yusuf Has Hacib*. İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- Argunşah, M. (2013). *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Ata, A. (2019a). *Karahanlı Türkçesinde ilk Kur'an tercümesi (Ryland nüshası, giriş-metin-notlar-dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ata, A. (2019b). *Rabguzi: Kısasü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) I giriş-metin-dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, B. (1985a). *Divanü Lûgat-it-Türk tercümesi I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Atalay, B. (1985b). *Divanü Lûgat-it-Türk tercümesi II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Atalay, B. (1986). *Divanü Lûgat-it-Türk dizini "endeks"*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ayazlı, Ö. (2012). *Altun Yaruk sudur VI. kitap: Karşılaştırmalı metin yayını*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bang, W. ve Gabain, A. V. (1928). Ein uigurisches Fragment über den manichäischen Windgott. *Ungarische Jahrbücher: Band VIII* (begründet von Robert Gragger). Berlin und Leipzig: 248-256.
- Barutçu Özönder, F. S. (1998). *Üç itigsizler: Giriş-metin-tercüme-notlar-indeks-XXX levha*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.

- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- Courteille, P. (1870). *Dictionnaire Turk-oriental*. Paris: L'imprimerie Impériale.
- Çağlar, D. (2019). *Doğu Türkçesi Kaşide-i Bürde şerhi (İnceleme-metin-aktarım-dizin-tıpkıbasım)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Çağlar, Y. (2022). Anlamsal ve işlevsel açıdan Kısasü'l-Enbiyâ'da varlık eki. *Turkish Studies*, 17(7), 47-60.
- Dağıstanlıoğlu, B. E. (2018). *Keşfü'l-Hüdâ: Doğu Türkçesiyle yazılmış bir Kaside-i Bürde şerhi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Dankoff, R. ve Kelly, J. (1985). *Maḥmūd al-Kāšgarī: Compendium of the Turkic dialects (Dīwān Luḡāt at-Turk) Part III*. Washington: Harvard University Printing Office.
- Eckmann, J. (2017). *Çağatayca el kitabı*. (G. Karaağaç, çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (Orijinal çalışma basım tarihi 1966).
- Elmalı, M. (2016). *Daşakarmapathāvadānamālā: Giriş-metin-çeviri-notlar-dizin-tıpkıbası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud: Dīvānu Luḡāti't-Türk giriş - metin - çeviri - notlar - dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdal, M. (2004). *A grammar of old Turkic*. Leiden-Boston: Brill.
- Gabain, A. V. (2007). *Eski Türkçenin grameri*. (M. Akalın, çev.) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (Orijinal çalışma basım tarihi 1950).
- Gulcalı, Z. (2013). *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Bars" hikayesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (2000). *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve dil hususiyetleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hamilton, J. R. (1997). Tokuz-Oğuz ve On Uygur. (Y. Koç, İ. Birkan, çev.). *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7, 187-232.

- Hamilton, J. R. (1998). *Dunhuang Mağarası'nda bulunmuş Buddhacılığa ilişkin Uygurca el yazması: İyi ve Kötü Prens öyküsü*. (V. Köken, çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (Orijinal çalışma basım tarihi 1971).
- Kök, A. (2004). *Karahanlı Türkçesi satır-arası Kur'an tercümesi (TIEM 73 1v-235v/2) giriş-inceleme-metin-dizin* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Müller, F. W. K. ve Gabain, A. V. (1946). *Uygurca üç hikâye*. (S. Himran, çev.). Uigurica IV - B, C, D. İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi. (Orijinal çalışma basım tarihi 1931).
- Nadalyaev, V. M., Nasilov, D. M., Tenişev, E. R. ve Şçerbak, A. M. (1969). *Drevnetyurkskiy slovar*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.
- Orkun, H. N. (2011). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ölmez, M. (1997). Radloff sözlüğünün yeni bir yayımı nasıl olmalıdır? K. İmer, N. E. Uzun (yay.), *VIII. uluslararası Türk dilbilimi konferansı bildirileri* içinde (s. 371-380). Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Radloff, W. (1893). *Versuch eines wörterbuches der Türk-dialecte*. erster band. St. Petersburg: İmperatorskaya Akademiya Nauk.
- Raschmann, S.-C. (1995). *Baumwolle im türkischen Zentralasien: Philologische und wirtschaftshistorische Untersuchungen anhand der vorislamischen uigurischen Texte*. Veröffentlichungen Der Societas Uralo-Altaica. Band 44. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Şen, M. (1993). *Gazi Zahirüddin Muhammed Bâbur: Bâburbame I giriş - metin (Kâbil ve Hindistan bölümleri) - açıklamalı dizin* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Şirin, H. (2016). *Eski Türk yazıtları söz varlığı incelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, Ş. (2019). *Uygurca metinler II: Mayrısimit Burkancıların Mehdîsi Maitreya ile buluşma Uygurca iptidaî bir dram*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2008). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2017). *XI. yüzyıl Türk şiiri: Dīvānu Lüğāti't-Turk'teki manzum parçalar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Thackston, W. M. (haz.) (1993). *Zahiruddin Muhammad Babur Mirza: Bâburnâma. Part Three: Hindustan*. Cambridge: Harvard University.

Thomsen, V. (1896). *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*. Helsingfors: Imprimerie de la Société de Littérature Finnoise.

Ünlü, S. (2004). *Karahanlı Türkçesi satır-arası Kur'an tercümesi (TIEM 73 235v/3-450r7) giriş-metin-inceleme-analitik dizin* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Vámbéry, H. (1867). *Čagataische Sprachstudien: Enthaltend grammatikalischen Umriss, Chrestomathie und Wörterbuch der čagataischen Sprache*. Leipzig: F. A. Brockhaus.

Wilkins, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch – Deutsch – Türkisch / Eski Uygurcanın el sözlüğü: Eski Uygurca – Almanca – Türkçe*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.